

سکه های اتابکان آذربایجان مکشوفه در استان زنجان

پرستو قاسمی اندرود*

چکیده

علم سکه شناسی بخش مهمی از باستان شناسی و شاهد زنده‌ای از تمدن دنیای قدیم و ملل مختلف است. این علم توانسته است بزرگترین خدمت را در روشن کردن گوشه های تاریک و مبهم تاریخ گذشته ایفا کند. سکه در هر دوره نماینده عادات، آداب، خط، زبان، هنر، تمدن، ثروت و ارتباطات تجاری هر ملت و مملکتی است. در واقع سکه توانسته است در محوطه های تاریخی کمک شایانی به روشن شدن تاریخ و هنر دنیای قدیم بنماید. سکه سندی مکتوب، کتابی کوچک و پرمحتواست که فقط ارزش مبادلاتی و پولی نداشته بلکه کاربردهای نمادین و آیینی نیز ایفا کرده است.

سکه های دوره سلجوقی نسبت به دیگر دوره ها کمتر مطالعه شده اند؛ لذا بررسی این سکه ها کار ارزنده ای خواهد بود. این مقاله بر آن است تا سکه های اتابکان آذربایجان مکشوفه در شهر سجاس و روستای ورمزیار استان زنجان را که مربوط به دوره سلجوقی اند؛ معرفی نموده و ویژگیهای هنری و کتیبه های آنها را بیان نماید.

کلید واژه: سکه، دوره سلجوقی، اتابکان آذربایجان، سجاس، ورمزیار، استان زنجان.

* دانش آموخته کارشناسی ارشد باستانشناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر، کارشناس کتیبه‌ها و متون و کارشناس حفظ و احیاء اداره کل میراث فرهنگی استان زنجان.

درآمد

با استقرار اقوام ترک سلجوقی در منطقه زنجان و دهات و شهرهای آن و با دستیابی آنان به قدرت سیاسی، زمینه عمران و آبادانی و رشد فرهنگی و علمی آنان همزمان در قصبات مهم سجاس و سهرورد و ابهر فراهم شد و به همین دلیل در این دوره تعداد زیادی دانشمند از این دیار برخاسته اند. از این رو ابوالفداء در کتاب تقویم البلدان خود ذکر می کند که زنجان شهری است به حد آذربایجان و در بلاد جبل و گروهی کثیر از اهل علم بدان منسوبند. سلجوقیان در اصل از اقوام غز بودند که موطن و سرزمین اصلی آنان دشتهای شمال دریای خزر و دریاچه آرال بود. آنها پس از قبول اسلام از طریق خوارزم و ماوراءالنهر، مانند بیشتر اقوام ترک به عنوان سپاه مزدور وارد خدمت در قدرتهای نظامی شده، قدم در سرزمین اسلام گذاشتند. سلجوقیان و دسته های چادرنشین تابع آنها، سپس رو به سوی خراسان نهادند و آن ایالت را از غزنویان گرفتند. در سال ۴۲۹ ه. ق. طغرل در نیشابور خویشان را سلطان خواند (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۷۹: ۲۰۸)

باستان شناسان در ارتباط با دوره سلجوقی استان زنجان صرفاً به معرفی آثار و ابنیه تاریخی آن بسنده نموده اند و در خصوص سکه های این دوره تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است. نوشتار حاضر به بررسی دو مجموعه بزرگ از سکه های اتابکان آذربایجان که در استان زنجان کشف شده اند؛ می پردازد. در ابتدای امر با توجه به وجود رسوب و زنگار در سکه های مسی کشف شده، امکان بازخوانی کتیبه و نقوش آنها وجود نداشت. بنابر این ابتداء سکه های انتخابی رسوب زدایی شده و سپس از منابع کتابخانه ای در خصوص دوره سلجوقی استان زنجان استفاده گردیده است.

اتابکان آذربایجان (۵۳۱-۶۲۲ ه. ق.)

سلاجقه را رسم بر این بود که شاهزادگان را در خردسالی برای تربیت و در وقت اعزام به حکومت ولایات جهت ارشاد و راهنمایی، به سرپرستی بسپارند. جمعی از غلامان متصدی مقام سرپرستی شدند. ایشان را به ترکی آتاییک یا اتابک می گفتند. آتا در زبان ترکی به معنی پدر است. اتابکان غلامان ترک نژادی بودند که عموماً از بلاد قیچاق در شمال دریای سیاه توسط دولت

سلاجقه به خدمت گرفته شدند. در اواخر دوره سلجوقی به سبب ضعف پادشاهان و نزاع و رقابت دائمی آنان با یکدیگر، اکثر این اتابکان از اختیارات خود سوء استفاده کرده و هر کدام در ناحیه ای از متصرفات سلاجقه برای خود دولتی تشکیل دادند (رضایی، ۱۳۷۵: ۸۷).

در نیمه قرن ششم ه. ق. بیشتر آذربایجان در دست اتابکان آذربایجان بود و این اتابکان حتی بر فرمانروایان خود که پادشاهان سلجوقی بودند؛ تحکم می کردند. چنانچه ارسلان شاه سلجوقی آلت دست اتابک ایلدگز بوده است (یارشاطر، ۱۳۷۸: ۵۶). طغتكین اتابک پسر تاج الدوله تتش در ۴۹۷ ه. ق. سلسله اتابکان دمشق (۴۹۷-۵۴۹ ه. ق.)، عماد الدین زنگی از غلام زادگان سلطان ملکشاه شعبه اتابکان موصل و حلب (۵۳۳-۵۴۱ ه. ق.) و ایلدگز اتابک ارسلان شاه، دودمان اتابکان آذربایجان (۵۴۱-۶۲۶ ه. ق.) را تشکیل دادند (رضایی، ۱۳۷۵: ۸۸).

ایلدگز از غلامان ترک قیچاقی سلطان مسعود پادشاه سلجوقی عراق بود و در دربار این پادشاه بدان درجه ارتقا یافت که با خواهر زن سلطان در حکومت آذربایجان شریک شد. پسرش محمد علاوه بر آذربایجان زمامدار حقیقی ممالک سلاجقه عراق گردید. قزل ارسلان برادر محمد که در آذربایجان از برادر نیابت می کرد؛ جای او را گرفت و لقب امیرالامراء یافت. ولی چون به ادعای حق سلطنت برخاست؛ کشته شد. دو برادرزاده او که پس از عم خود به امارت رسیدند؛ دیگر ادعایی نداشتند. انقراض این سلسله بدست خوارزمشاهیان صورت گرفت (دهخدا، ۱۳۷۷، ۳۷۲۵).

اعضای این سلسله به ترتیب حکومت عبارتند از:

- ۱- شمس الدین ایلدگز (۵۳۱-۵۶۸ ه. ق.)، ۱۱۳۶-۱۱۷۲ م.
- ۲- نصرت الدین محمد جهان پهلوان پسر ایلدگز (۵۶۸-۵۸۱ ه. ق.)، ۱۱۷۲-۱۱۸۵ م.
- ۳- مظفر الدین عثمان قزل ارسلان پسر ایلدگز (۵۸۱-۵۸۷ ه. ق.)، ۱۱۸۵-۱۲۱۹۱ م.
- ۴- نصرت الدین ابوبکر پسر جهان پهلوان (۵۸۷-۶۰۷ ه. ق.)، ۱۱۹۱-۱۲۱۰ م.
- ۵- مظفر الدین پسر جهان پهلوان (۶۰۷-۶۲۲ ه. ق.)، ۱۲۱۰-۱۲۲۵ م.

۶- اتابک خاموش قزل ارسلان بن ازبک (۶۲۲-۶۲۶ ه.ق.)،

۱۲۲۵-۱۲۲۱ م.

اتابکان آذربایجان و به ویژه شمس الدین ایلدگز و دو پسرش جهان پهلوان و قزل ارسلان در تاریخ ادبیات زبان فارسی نامی نیکو دارند. گروهی از بزرگان زبان پارسی همچون ظهیرالدین محمد فاریابی، افضل الدین خاقانی شروانی، شرف الدین شفروه یی اصفهانی، مجیر الدین بیلقانی، اثیر الدین اخسیکتی و جمال الدین اشهری نیشابوری، در اشعار خود ایشانرا ستایش کرده اند. شمس الدین ایلدگز و محمد جهان پهلوان، ممدوحان مجیرالدین بیلقانی بودند که شاعر بیش از دیگران آنها را ستوده و جنگها و فتوحانشان را به نظم کشیده است (رضایی، ۱۳۷۵: ۹۰-۹۵).

نظام پولی سلجوقیان

سکه های سلاجقه بزرگ از جنس طلا، نقره و برنز است. در این دوره سکه های طلا با دقت و ظرافت خاصی با عیار خوب و بالا ضرب گردیده اند. سکه های این دوره نسبت به دیگر دورانها کمتر مورد مطالعه قرار گرفته است. در تمام طول تاریخ ایران معمولاً سلسله هایی که به ضرب سکه های زر و سیم اقدام نموده اند؛ نسبت سکه های نقره آنها بسیار فراوانتر از سکه های طلا بوده است. در حالی که در سلسله سلجوقی این قضیه بر عکس است و به تقریب ۹۰ درصد مسکوکات سلاجقه بزرگ از جنس طلاست و جالبتر آنکه برخی از سکه های نقره نیز در قالب سکه طلا ضرب گردیده اند. بدین معنی که سکه از جنس نقره (درهم) بوده اما در حاشیه سکه نوشته شده ضرب هذا الدینار و نامی از درهم برده نشده است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۷۹: ۲۱۰).

شاخه های متعدد امپراطوری سلجوقی به ضرب سکه

مبادرت می کردند ولی این سکه ها از نظر کمیت و کیفیت متفاوت بودند. همه این سکه ها دارای فرمول و صورتبندی اهل سنت بودند و بر رهبری روحانی خلافت عباسی صحه گذاشته و نام خلیفه زمان که نشانه ای از حمایت حاکم و سلطان از مذهب تسنن بود؛ در کتیبه های آنها ذکر شده است. سلجوقیان به رغم وسعت قلمرو و امپراطوری اشان، هرگز مثل امویان و عباسیان مسکوکات شاهی یکپارچه ای بوجود نیاوردند بلکه بیشتر از الگوهایی بهره گرفتند که بیشتر توسط آل بویه، آل کاکویه و

غزنویان به کار رفته بود. از این رو مهمترین ویژگی سکه های ایشان منطقه ای بودن آنها است. این نیز بازتابی از شرایط و اوضاع عمومی اقتصادی نواحی عمده تحت سلطه آنها بود. آلیاژ مسکوکات سلجوقیان برای ایجاد تسهیلات در امر تجارت به آلیاژ سکه های رایج در مناطق مجاور همچون فاطمیان در غرب و قراخانیان و غزنویان در شرق شباهت داشت (بازورث، ۱۳۸۰: ۲۰۳).

تعداد زیادی سکه مسی نیز از دوره سلجوقی در مناطق تحت نفوذ این حکومت بدست آمده است. یکی از سلجوقیانی که مسکوکات زیادی را ضرب کرد؛ طغرل بیگ بود. وی توانست مهمترین ضربخانه های امپراطوری یعنی نیشابور را در سال ۴۳۲ ه.ق.، ری را در سال ۴۳۴ ه.ق.، اصفهان را در سال ۴۴۳ و بغداد را در سال ۴۴۷ صاحب شود. در اواخر این دوره کاهش در کیفیت سکه ها بوجود آمد که بر اثر مشکلات ساختاری درون دولت سلجوقی بود تا آنجا که یک دیوان مرکزی که بتواند معیار هماهنگ و یکپارچه ای در ضرب سکه داشته باشد و بر تولید آن نظارت کند وجود نداشت. حاکم، شهرهای قلمرو حکومتی خود را مستقیماً اداره نمی کرد بلکه با کمک اعضای خانواده و اتابکان خود، امرای سپاه و یا حاکمان محلی و قدرتمند نیمه مستقل راه می انداخت و بعضی از این افراد نام خود را پس از نام خلیفه و ارباب اصلی اشان روی سکه های خویش نقش می زدند. از آنجا که سلجوقیان هوادار مذهب تسنن بودند از این رو پشت و روی مسکوکات آنها شبیه مسکوکات خلافت عباسی است. بنابراین در متون کتیبه های مذهبی تنوع و چندگونگی دیده نمی شود. روی سکه عبارت اول کلمه لاله الا الله وحده لا شریک له آمده است و در پیرامون آن حاشیه ای نقش بسته، کتیبه داخلی نام ضربخانه و تاریخ ضرب و کتیبه بیرونی بخش هایی از آیات ۴ و ۵ سوره روم ضرب شده است. در روی سکه های دوران اسلامی تا زمان سلاجقه صورت انسان یا حیوان دیده نمی شود. تصاویر سکه تا آن زمان فقط شمشیر و گاهی هلال و ستاره بود ولی بر روی سکه های سلاجقه روم، تصاویر شیر و خورشید و بر روی سکه های طغرل سلجوقی گنبد و گلدسته دیده می شود (بازورث، ۱۳۸۰: ۲۰۹-۲۰۴).

اینکه تهاجمات مغول به طرف غرب کشیده شد و خوارزمشاهیان از پای در آمدند و این سلسله نیز به نوعی به پایان خود نزدیک شد. تمامی اتابکان ایلدگز سکه به نام خود ضرب می کردند (بازورث، ۱۳۸۰: ۲۵۸). روی بعضی از سکه های اتابکان آذربایجان نام سلطان سلاجقه عراق و کردستان که همزمان با اتابک آذربایجان بوده است؛ دیده می شود. این موضوع معرف آن است که اتابک آذربایجان که این نوع سکه ها را ضرب کرده، هنوز خود را تابع پادشاه سلجوقی همزمان خود می دانسته و با ضرب نام او تابعیت خود را ثابت کرده است (قهرمانی، ۱۳۵۰: ۳۹).

در بررسی سکه های این دوره دیده می شود که غالب آنها از نظر ضرب و عیار فلزات به ویژه طلا، چندان قابل توجه نیستند. این امر حکایت از آن دارد که اتابکان، قدرت و عظمت و ثروت فراوانی نداشتند.

کتیبه ها و نقوش سکه های اتابکان آذربایجان

سکه های اتابکان آذربایجان حاوی کتیبه و نقوش مختلف اند که در ادامه به آنها پرداخته می شود:

کتیبه های رو و پشت سکه های اتابکان آذربایجان

روی سکه

ملک العظم ایلدگز بن محمد
السلطان المعظم اتابک اعظم محمد
السلطان المعظم اتابک اعظم محمد
المستضی بامر الله السلطان العظم طغرل
الملک المعظم اتابک اعظم محمد
ملک العظم اتابک المعظم طغرل
ملک العظم اوزبک بن محمد

و پشت سکه به همان ترتیب:

سلطان المعظم طغرل
المستضی بالله السلطان المعظم طغرل
الناصر الدین السلطان العظم طغرل
الملک المعظم اتابک اعظم محمد

سکه های سلجوقی از لحاظ فرم و نوشته شبیه سایر سکه های اسلامی ایران هستند. القاب فرمانروایان بر روی سکه ها به صورت السلطان العادل، السلطان الاعظم، السلطان المعظم، ملک الملوک، شاهنشاه و ابوالمظفر نقش گردیده است. فعالترین ضربخانه های این دوره عبارتند از نیشابور، اصفهان، ری، اهواز، فسا، سمیرم، واسط، همدان، شیراز، بصره و... (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۷۹: ۲۱۰).

ضرب سکه توسط اتابکان آذربایجان در قرن ۶ ه.ق

در زمان اتابک قزل ارسلان اولین موفقیت های نظامی ایلدگرها بدون شک در نتیجه فعالیتهای اقتصادی آنها حاصل شده بود. امکانات بالقوه قدرت اقتصادی نیز در دولت اتابکان آذربایجان بدون در نظر گرفتن وابستگی آنها، وضعیت مالی شیروانشاهان، خصوصیات ضرب سکه و تداول پول امکان پذیر نبود. وضعیت اقتصادی آذربایجان با افزایش نیروی تولید، گسترش تجارت، جریان پول، وفور ارزاق و مناسبات مثبت آنها جلب توجه می کند. همانطور که در سکه های این دوره مشاهده می کنیم در زمان ظهور دولت اتابکان، در امور مالیه بعثت بحران نقره در تمامی آسیای پیشین، سیستم سکه و پول متکی به مس بود. بدین معنی که از مس برای ضرب سکه سود می بردند. این سکه ها بیشتر ویژگیهای محلی داشتند و در محدوده سرزمینی دولت هایی که آنها را ضرب نموده بودند؛ استفاده می شد. این سکه های مسی به دو صورت ضرب کامل و ناقص دیده می شوند. برای نمونه می توان به سکه های مسی یافت شده از روستای مشکان آستارا که در زمان آخرین اتابکان آذربایجان به صورت کامل ضرب شده بودند و نیز سکه های مسی که در سال ۱۹۷۴ م. در روستای خرمانلی در ناحیه ماساللی آذربایجان با اصول ناقص ضرب شده بودند (موسی اوغلو، ۱۳۸۳: ۲۱۷)؛ اشاره کرد.

اتابک ایلدگز نخستین شخصی بود که در سلسله اتابکان آذربایجان سکه ضرب نمود. در ضرب سکه های ایلدگز نام سلطان ارسلان شاه را نیز آورده شده است (موسی اوغلو، ۱۳۸۳: ۴۹). حکومت اتابکان آذربایجان وابسته به سلجوقیان بودند و این وابستگی خود را تا پایان دوره سلجوقی در روی مسکوکاتشان به اثبات رساندند. پس از آن به صورت سلسله مستقلی در آمدند تا

السلطان الاعظم مظفر بهادر ارسلان

سلطان القاهر شهنشاہ ایران قزل ارسلان

الناصر الدین الله امیر المومنین (ترابی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۵۶-۵۳).

الدین زنجانی را به دیوان اشرف منصوب کرد و کمال‌الدین ابوشجاع زنجانی نیز صاحب دیوان استیفا و مستوفی وی شد (حسینعلی، ۱۳۸۸: ۲۷).

نقوش سکه های اتابکان آذربایجان

در سکه های این عهد که تابع ایران بودند شکل شیر و خورشید با هم یا به تنهایی دیده می شود. بعضی از پژوهشگران اعتقاد دارند که پیدایش نخستین شیر و خورشید در روی سکه های ایرانی از این زمان است. به فاصله چند قرن دوباره در روی سکه های مفرغی آخر دوره صفویه و سکه های نقره دوره قاجاریه، ابتدائشیر و خورشید و سپس شیر و شمشیر ضرب شده است (قهرمانی، ۱۳۵۰: ۱۰۳). در تعداد زیادی از سکه های این دوره نقش اسب سوار به تنهایی یا همراه سوارکار با نیزه یا پرچمی در دست دیده می شود که نشانگر جنگجو بودن و سوارکار بودن اتابکان آذربایجان است (موسی اوغلو، ۱۳۸۳: ۴۷).

دیگر شهرها و قصبه های مهم دوره سلجوقی زنجان عبارتند از: ابهر، سهرورد، سجاس، قروه و گلابر که در هر کدام از آنها آثار قابل توجهی از دوره سلجوقی وجود دارد^۱.

شهر ابهر در دوره سلجوقی از اهمیت و اعتبار خاصی برخوردار بوده و برخی از بزرگان خاندان سلجوقی در این شهر اقامت داشتند. تا چندی پیش ویرانه های دیوار گلی منتسب به این دوره در این شهر برپا بود. شاعران شهر نیز از این دوره به بعد علاوه بر شعر فارسی و عربی به زبان ترکی هم شعر می سرودند (آقامحمدی، ۱۳۷۷: ۱۰۳).

نام شهر سجاس از صدر اسلام در اغلب منابع تاریخی ذکر شده است. زمانی که سلجوقیان ترک به ایران آمدند در شهرهای سجاس و سهرورد زنجان ساکن شدند و به همین دلیل نام سجاس در منابع تاریخی دوران سلجوقی نیز آمده است. ترکان سلجوقی نخستین مسجد جامع خود را در شهر سجاس ساختند. این مساله در کتاب راحت الصدور و یا سلجوق نامه حسینی نیز اشاره شده است. به همین دلیل شهر سجاس در دو قرن و نیم دوران حکومت سلجوقیان رشد فراوانی یافت و مشاهیر زیادی را به عرصه وجود آورد. از جمله شمس الدین سجاسی شاعر قرن پنجم که در مقبره الشعراء تبریز دفن شده است (خالقی مقدم، ۱۳۸۷: ۴). در تعریف سجاس چنین آمده است: «سجاس قصبه ای است در حدود شش فرسخی جنوب مایل به شرق زنجان و چهار فرسخی سلطانیه و یک فرسخی شمال سهرورد و کوه سجاس به واسطه اینکه قبر ارغون خان بن اباقا بن هولاکو در آن بوده در تاریخ شهرت دارد» (جنید شیرازی، ۱۳۲۸: ۱۳۲).

در استان زنجان تاکنون دو مجموعه از سکه های اتابکان به صورت اتفاقی بدست آمده است که به معرفی آنها می پردازیم:

استان زنجان در دوره سلجوقی

حکومت سلجوقیان آغاز رشد چشمگیر زنجان نیز بوده است. رفته رفته زبان ترکی به دلیل وجود اکثریت طوایف مهاجر ترک گسترش یافت و تا دوره ایلخانیان این مساله به طول انجامید و روستاهایی با عنوان ترکی از این عصر ایجاد شد. کشف سفال فراوان مربوط به عصر سلجوقی در مرکز زنجان و کثرت رجال کشوری و سیاسی زنجان در تاریخ ایران دوره سلجوقی نشانگر رشد همه جانبه این شهر بود. اکثریت زنجانیان شافعی مذهب بودند. در سال ۴۹۲ ه.ق. و اواخر قرن پنجم بود که گذر سلطان برکیارق به این شهر افتاد. تاریخ از سال ۵۲۶ الی ۵۴۱ ه.ق. درباره حوادث سیاسی جاری در این شهر اطلاعاتی نداده است. در این سال چاولی جاندار که از سوی سلطان مسعود سلجوقی به حکومت آذربایجان منصوب شده بود؛ زین الدین زنجانی را مستوفی خود قرار داد. سلطان مسعود سلجوقی در سال ۵۴۷ ه.ق. درگذشت و به جای او سلطان ملکشاه دوم به حکومت رسید. بعد از وی سلطان محمد دوم سلجوقی به حکومت رسید و حکومت او تا ۵۵۴ ه.ق. دوام داشت. در سال ۵۵۴ ه.ق. سلطان سلیمان شاه به سلطنت رسید. وزیر وی شهاب الدین حامدی، زین

۱- از بناهای شاخص دوره سلجوقی استان میتوان به موارد زیر اشاره کرد: مسجد جامع شهر سجاس، شهرستان خدابنده - مسجد جامع قروه، شهرستان ابهر - مسجدروستای گلابر، شهرستان ایچرود - بقایای قلعه تاریخی شهر زنجان - قلعه سرجهان در صائین قلعه، شهرستان ابهر.

سکه های مکشوفه از سجاس

رس تشکیل شده است. دیوارهای آجری با ملات ساروج اندود شده که محل جمع آوری نزولات جوی بوده و امروزه نیز قابل رویت است (تصویر شماره ۱۳). با مطالعه آثار فرهنگی بدست آمده از قبیل قطعات ظروف سفالی با لعاب فیروزه ای، قدمت این محوطه به قرون ۵ الی ۷ ه.ق. می رسد. همچنین یک عدد پایه پی سوز سفالی با تزئینات کنده بدست آمد که آثار سوختگی در لبه آن قابل مشاهده بود (عسگریان و قاسمی اندرود، ۱۳۷۹: ۸۵).

سکه های بدست آمده از روستای ورمزیار بعد از ورود به مخزن اموال فرهنگی استان زنجان توسط نگارنده جداسازی و سپس رسوب زدایی شدند. این مجموعه سکه همانند سکه های سجاس به صورت ناقص و قیچی بُر بوده و از لحاظ کتیبه ها و نقوش نیز مشابه بود. کتیبه ها همگی به خط نسخ و کوفی و به زبان عربی هستند (تصاویر شماره ۲۵-۱۵ و جدول شماره ۲).

بررسی سکه های ورمزیار نشان می دهد که همانند سکه های سجاس، نقش شیر در حال ایستاده به صورت ساده و اسب به صورت نشسته و ایستاده دیده میشود.

برآیند

مجموعه سکه های مکشوفه سجاس و ورمزیار سندی است که نشان می دهد استان زنجان تحت حوزه دولت سلجوقی و حاکمان محلی آنها یعنی اتابکان آذربایجان بوده است. این مجموعه اگرچه از کاوش علمی بدست نیامده، اما از سه دیدگاه دارای اهمیت است:

۱- دسترسی به یکی از منابع دست اول تاریخی یعنی سکه
۲- بررسی و شناسایی انجام گرفته در منطقه کشف هر دو مجموعه نمایانگر این است که به جز آثار بدست آمده، شواهد دیگری از دوره سلجوقی چون مسجد، قلعه و سفال نیز در منطقه وجود دارد.

۳- با اینکه بین سجاس و روستای ورمزیار حدود ۱۵۰ کیلومتر فاصله وجود دارد اما کتیبه ها و نقوش سکه های هر دو مجموعه یکسان است. کتیبه روی سکه ها با خط نسخ و کوفی و به زبان عربی است. نقوش حیوانی، گیاهی و نمادی شبیه نیزه سه شاخه یا پرچم (در دست سوار کار اسب) دیده می شود. تنها در سکه های

در تاریخ ۱۳۷۷/۲/۲۶ تعدادی از کارگران در حین پی کنی در مسجد صاحب الزمان سجاس از توابع شهرستان خدابنده به خمره ای شکسته برخورد نمودند که درون آن تعداد زیادی سکه قرار داشت. وزن سکه ها روی هم ۱۴/۶ کیلوگرم بود. ۱۶۰۰ عدد سکه به همراه تعداد زیادی از فلزات خرد شده به وزن ۱۱/۸ تحویل مدیریت وقت میراث فرهنگی زنجان گردید و در مخزن اموال میراث فرهنگی زنجان بدون مطالعه باقی ماند. سکه ها و قطعات فلزی در سال ۱۳۸۵ توسط نگارنده رسوب زدایی شده و مورد مطالعه و بررسی قرار گرفتند (تصاویر شماره ۳-۱).

سکه ها به دوره های سلجوقی و صفویه تعلق داشتند. قطعات فلزی نیز ظروف شکسته منقوش و کتیبه دار مربوط به دوره سلجوقی بودند. در این بحث تنها سکه های سلجوقی معرفی شده و مورد تحلیل قرار می گیرند.^۲

جنس سکه ها مسی است و به صورت چکشی یا دستی و ناقص ضرب شده اند. کتیبه ها و نقوش روی سکه به علت بریده شدن سکه ها کامل نیستند. به چنین سکه هایی اصطلاحاً قیچی بُر هم می گویند. سکه ها به شکل های ۵ ضلعی و ۴ ضلعی اند و دایره کامل نیستند. بر روی برخی از سکه های مورد مطالعه نام اتابکان آذربایجان و نقش اسب سوار وجود دارد، خطوط آنها نسخ و کوفی و به زبان عربی است (تصاویر شماره ۱۲-۴، طرح و جدول شماره ۱).

سکه های مکشوفه از روستای ورمزیار

در مهرماه سال ۱۳۸۷ در حین حفر کانال آبرسانی به منزل شخصی از درون دو کوزه سفالی نخودی رنگ ساده تعداد ۳۸۷ عدد سکه مسی از روستای ورمزیار، بخش قره پشتلو از توابع شهرستان زنجان بدست آمد که بعد از مراحل قانونی تحویل میراث فرهنگی استان زنجان گردید (تصویر شماره ۱۴). در غرب این روستا تپه ای با نام کت قالاسی قرار دارد و قلعه بر بلندی دامنه شرقی قلعه بنا شده است. قسمتهای مرتفع جنوب این بلندی، از تخته سنگهای گرانیتی و قسمتهای شمالی و غربی آن از خاک

۲- گزارش در آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان زنجان موجود است.

قرل ارسالان نقش اسب و سوارکار وجود دارد. کتیبه روی سکه ها نشان از شعائر و نشانه های مذهب تسنن استفاده شده و بیانگر حمایت حکومت وقت از این مذهب است. ضرب سکه های این دو مجموعه به صورت دستی صورت گرفته و سکه ها قیچی بُر و چند ضلعی شده اند. در تعدادزادی از سکه ها کتیبه کامل ضرب نشده و نام ضربخانه و تاریخ ضرب در سکه ها مشاهده نمی شود.

منابع

فارسی

- آقامحمدی، م.، ۱۳۷۷، ابهر: گذری و نظری، نشر زنگان.
- بازورث، د.د.، ۱۳۸۰، سلجوقیان، ترجمه و تدوین: یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی.
- ترابی طباطبایی، ج.، ۱۳۵۰، سکه های شاهان اسلامی، تبریز، انتشارات فرهنگ و هنر.
- جنید شیرازی، م.، ۱۳۲۸، شد الازار فی خط الاوزار عن زوار الغدار، به تصحیح محمد قزوینی و عباس اقبال، تهران، نشر تهران.
- حسینعلی، ح.، ۱۳۸۸، گذری بر تاریخ زنجان، زنجان، نشر دانش.
- دهخدا، ع.، ۱۳۷۷، لغت نامه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- رضایی، ع.، ۱۳۷۵، تاریخ ده هزار ساله ایران، تهران، نشر اقبال.
- سرفراز، ع.، و آورزمانی، ف.، ۱۳۷۹، سکه های ایران، تهران، انتشارات سمت.
- عسگریان، م.، و قاسمی اندرود، پ.، ۱۳۷۹، بررسی و شناسایی قلعه های شهرستان زنجان، زنجان، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان زنجان.
- قهرمانی، ا.، ۱۳۵۰، سکه نشان قومیت و آزادگی، مجله باستان شناسی و هنر: شماره ۱۰۴.
- موسی اوغلو، ض.، ۱۳۸۳، دولت اتابکان آذربایجان، مترجم علی داشقین (حسین زاده)، تبریز، نشر اختر.
- خالقی مقدم، ۱۳۸۷، جامعه شناسی تاریخی شهر سجاس، روزنامه موج بیداری، شماره: ۲۶، صص: ۴.

منابع اینترنتی:

WWW.Persiantools.com

تصاویر

کتیبه ها و نقوش سکه های سجاس

تصویر شماره ۴: راست) السلطان المعظم ارسلان، چپ) السلطان المعظم ارسلان

تصویر شماره ۵: راست) الناصر الدين امير المومنين، چپ) الملك الناصر الاعظم طغرل

تصویر شماره ۶: راست) الناصر لدين المومنين، چپ) الاعظم ابوبکر بن محمد الامرا محمد بن...

تصویر شماره ۷: راست) مير لدين امير، چپ) الله المستضى السلطان الاعظم طغرل

تصویر شماره ۸: راست) السلطان المعظم قلعج ارسلان، چپ) لناصر الدين المستنصر السلطان المعظم

تصویر شماره ۱: مسجد صاحب الزمان (ملا نصر قدیم) محل کشف سکه های سجاس.

تصویر شماره ۲: سکه های مسی مکشوفه از سجاس پیش از زسوب زدایی.

تصویر شماره ۳: سکه های مسی مکشوفه از سجاس پس از زسوب زدایی.

تصویر شماره ۱۴: سکه های ورمزیار در حین جداسازی از قطعات سفالی.

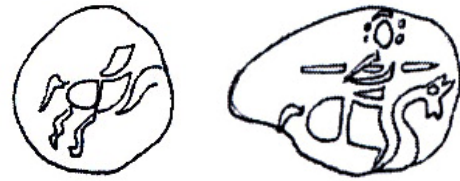
تصویر شماره ۹: نقوش اسب سوار در سکه های جهان پهلوان

تصویر شماره ۱۰: نقوش اسب و اسب سوار در سکه های قزل ارسلان

تصویر شماره ۱۵: کوزه های وصالی شده و سکه های درون آنها.

تصویر شماره ۱۱: نقوش اسب سوار در سکه های قزل ارسلان

تصویر شماره ۱۶: سکه ها پیش از رسوب زدایی.

تصویر شماره ۱۲: تصویر بازسازی شده ی سوار کار و نیزه سه شاخه در دست

کتیبه ها و نقوش سکه های ورمزیار

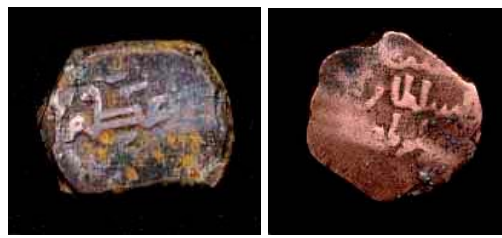
تصویر شماره ۱۷: راست) الملك المومنین (چپ) پیشکین بن محمد

تصویر شماره ۱۳: قلعه ورمزیار (دوره سلجوقی) و خانه های اطراف آن.

تصویر شماره ۲۳: نقش شیر ایستاده در گوشه راست سکه با کتیبه السلطان المعظم طغرل (ضرب ناقص).

تصویر شماره ۱۸: راست) السلطان المومنین (چپ) الاعظم

تصویر شماره ۲۴: نقش شیر یا اسب نشسته در وسط سکه شش ضلعی قیچی بر (ضرب ناقص).

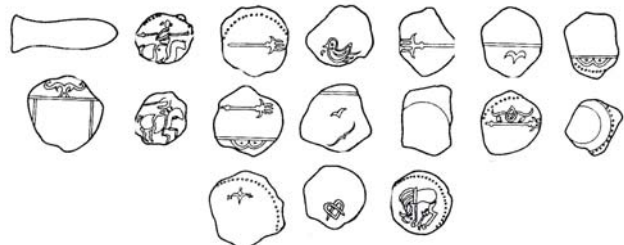
تصویر شماره ۱۹: راست) اتابک ابو(بکر) چپ) سبحان الله سبحان

تصویر شماره ۲۵: نقش شیر یا اسب در وسط سکه با کتیبه المستنصر

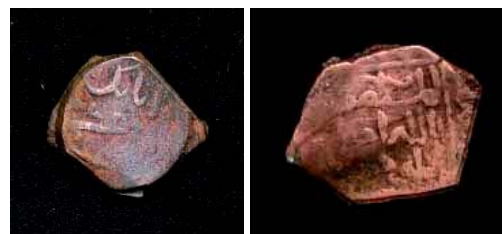

تصویر شماره ۲۰: راست) السلطان المعظم طغرل چپ) السلطان الاعظم

طرح شماره ۱: تفکیک نقوش سکه های اتابکان آذربایجان مکشوفه از

سجاس

تصویر شماره ۲۱: راست) المستنصر بالله (ناخوانا) چپ) اتابک محمد

تصویر شماره ۲۲: الناصر الامر المومنین) الملك المومنین)

جداول

جدول شماره ۱: متن کتیبه های موجود بر رو و پشت سکه های سجاس به همراه مشخصات ظاهری آنها.

وزن (gr.)	ضخامت (mm)	قطر (CM)	پشت سکه	روی سکه
۸/۳۵۰	۲	۲	ابوبکر بن محمد	اتابک ابوبکر
۶/۶۵۰	۲	۲/۲	الناصر الدین امیر المومنین	جهان پهلوان* معظم اتابک ابوبکر بن محمد
۸/۵۰	۲	۲/۵	الناصر الدین امیر المومنین	جهان پهلوان اعظم اتابک ابوبکر بن محمد
۲/۸۵۰	۱	۲	تصویر اسب و سوار کار	السلطان المعظم قلج ارسلان
۳/۷۵۰	۱	۲	تصویر اسب و سوار کار	السلطان المعظم ارسلان
۶/۵۵۰	۱	۳/۱	تصویر اسب و سوار کار با نیزه سه شاخه	السلطان القاهر شهنشاہ ارسلان
۳/۵۳۰	۳	۳/۲	المستنصر بالله السلطان	الملك المعظم اتابک العظم محمد
۱۰/۷۵۰	۳	۲/۶	لناصر لدین ارسلان	العاذل السلطان
۳/۲۵۰	۳	۱/۹	اتابک العظم ابوبکر محمد	پیشکین بن محمد*
۴/۶۵۰	۲	۲/۴	ناصر الدین امیر المومنین	پهلوان اتابک ایلدگر محمد
۸/۳۰۰	۳	۲/۳	المستضی بالله السلطان الاعظم طغرل	الملك السلطان العظم طغرل

جدول شماره ۲: متن کتیبه های موجود بر رو و پشت سکه های روستای ورمزیار به همراه مشخصات ظاهری آنها.

وزن (gr.)	ضخامت (mm)	قطر (CM)	پشت سکه	روی سکه
۱۳/۲۰۰	۴	۲/۴	محمد الدین	سلطان
۷/۹۰۰	۴	۲	الملك المعظم	اتابک ابوبکر
۸/۱۰۰	۳	۲/۵	السلطان المعظم	المستنصر بالله امیر
۶/۷۰۰	۱	۲	الناصر الامیر الملك المومنین (منین)	پیشکین بن محمد
۹/۵۰۰	۳	۲/۸	المستنصر	السلطان المعظم
۹/۴۰۰	۳	۲/۲	اتابک السلطان	الملك المعظم اتابک اعظم محمد
۸/۱۰۰	۳	۲/۲	سلطان	اتابک اعظم
۱۲/۶۰۰	۳	۲/۶	المستنصر	بالله السلطان المعظم
۱۰/۹۰۰	۳	۲/۴	اتابک ارسلان	الناصر ارسلان
۱۲/۶۰۰	۲/۵	۲/۸	اتابک الله محمد	سیحان الله سیحان
۶/۶۰۰	۳	۲/۵	السلطان	السلطان ارسلان

* مرکز حکومت جهان پهلوان اتابک آذربایجان شهر اهر بود و تعدادی از آنان به نام ملاک اهر در اربابان حکومت می کردند.

* مؤلف کتاب زینه المجالس این منطقه را ملوک پیشکین خوانده و در وجه تسمیه آن می نویسد: چون محمد بن پیشکین گرجی در زمان اتابکان آذربایجان حاکم اینجا بوده بنام او معروف گشته و در نتیجه کثرت استعمال پیشکین به مشکین تبدیل گشته است. مشکین از شهرهای استان اردبیل است (www.Persiantools.com)